

Pethő Sándor¹

BESZÉLGETÉS TÖRTÉNELMI HÁTTÉRREL
EGY BARTÓK GYÖRGY- INTERJÚ A KÁDÁR-KORSZAKBÓL

ABSTRACT

*Conversation with historical background.
An interview with György Bartók from the Kádár era*

In 1948 the Communists came to power in Hungary. A significant part of the representatives of the so-called “old system” lost their jobs overnight. György Bartók (1882-1970), the most important Hungarian philosopher of the first half of the 20th century, was 60 years old at the time. He had been elected a member of the Hungarian Academy of Sciences a few years earlier, but was struck off the list of full members in 1948. His life’s work was placed on a banned list, and his earlier work was sometimes directly in the crossfire of ideological attacks. He continued to teach until the first half of the 1950s, when he was forced to withdraw completely from public life. One of the most influential philosophical works of the 20th century seemed completely forgotten. From the 1960s onwards, a more tolerant version of socialism emerged in Hungary. As part of the change in cultural policy, a widely read daily newspaper conducted a short interview with Bartók. What did Bartók talk about and what could he not talk about in the Hungarian press one year before his death? György Bartók’s memories of Attila József are not primarily interesting from the poet’s point of view. However, they tell us a lot about the era in which the interview was published.

Keywords: György Bartók (1882-1970), communism, Kádár era, interview, Attila József (1905-1937), philosophy, University of Szeged.

Mikor 1970 novemberében, napra pontosan egy hónappal karácsony előtt meghalt, Bartók György már régóta a magyar filozófia egyik ködlovagjának számított.

1 Prof. Dr. habil. Pethő Sándor tanszékvezető egyetemi tanár. KRE Hittudományi Kar, Filozófia Tanszék. Kutatási terület: társadalom-jog és vallásfilozófia. petho.sandor@kre.hu

Kár lenne szépítenünk: elfelejtették.² Műveit régen nem adták ki; utolsó fontos munkája évtizedekkel korábban jelent meg, a tudományos életből majd negyedszázada kiszorult. Mivel magas életkort élt meg, nemzedéktársainak száma 1970-re erősen megritkult. Fiatal olvasói – új megjelenések híján – alig-alig lehettek, könyvei a családi és közkönyvtárak hátsó polcain sárgultak és porosodtak, a belőlük áradó műveltség és szellemi izgalom legfeljebb a nagyapák nemzedékének élménye volt.

Közvetlen – azaz a szó iskolai értelmében vett – tanítványai évtizedek óta nemigen voltak már, mivel jó ideje sem életkora, sem világnézete nemigen jogosította arra, hogy egyetemen tanítson. A filozófia tudományának területén meggyökerezett legnevesebb tanítványa, Kibédi Varga Sándor (1902–1986) akkor már évtizedek óta Németországban élt, és nemhogy személyes hatása nem volt a hazai tudományos életre, de még csak a nevét se igen írták le az itthoni filozófiai és pszichológiai szakirodalomban. Másik tanítványa még messzebbre sodródott, és magyarországi megítélése talán még Kibédiénél is rosszabb volt. Vatai László (1914–1993), második kolozsvári professzorsága idején, 1942-ben doktorált Bartóknál. 1945 után a Kisgazdapártban kezdett politizálni. 1947-ben a Magyar Közösség perben hat is fél év börtönre ítélték, de néhány hónap múlva feltételeesen szabadon bocsátották. Két hónap múlva külföldre szökött, s amikor Bartók meghalt, már majd negyedszázada Kanadában élt. Magyarországon legfeljebb a Szabad Európa Rádió munkatársaként gyakorolt hatást, ez viszont valószínűleg inkább ártott, semmint használt volna Bartók megítélésének. Röviddel halála előtt egyébként Bartók mindkét külföldre szakadt tanítványát nyilvánosan is vállalta.

Sándor Pál, akinek ponyvaregényírásától egészen a Kádár-korszak egyik ideológusának szerepéig ívelt a pályafutása, három évvel Bartók halála után jelentette meg a magyar filozófia történetéről szóló munkáját.³ Némileg megkésve, mert a két világháború közötti magyar jog- és államfilozófiai hagyomány ideológiai földre dögölését már jóval korábban elvégezte Szabó Imre, a megjelenése után (1955) egy évvel Kossuth-díjat érő, koncepciójában egészen a szerző haláláig (1991) lényegét tekintve fenntartott monográfiájával.⁴ A magyar marxista – vagy legalábbis magát ilyenként meghatározó – filozófiai történetírás tehát kétsében volt a szocialista jogtudományhoz képest, bár kétségtelen, hogy Sándor már korábban – legalábbis terjedelmében – monumentális kísérletet tett arra, hogy a filozófia egyetemes történetét a szovjet filozófiatörténet tudományának nem

2 Életművéhez, a teljesség igénye nélkül: HELL Judit – LENDVAI L. Ferenc – PERECZ László: *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*, Budapest, Áron, 2000., MARISKA Zoltán: *Bartók György bölcséleti rendszerének kritikai elemzése*, Hága, Mikes International, 2009. PERECZ László: Következetes következetlenség, in: FILEP Tamás Gusztáv – PERECZ László (szerk.): *Bartók György: Szellem és rendszer*, Budapest, Ister, 2001, 5-19. A Bartók-bibliográfia elérhetősége: bartokgyorgy.adatbank.transindex.ro.

3 SÁNDOR Pál: *A magyar filozófia története*, 1-2. köt., Budapest, Magvető, 1973.

4 SZABÓ Imre: *A burzsoá állam-és jogbölcselet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1955.

túlzottan szofisztikált terminológiáját adaptálva *gleichschaltolja*.⁵ A két monográfia megjelenése között eltelt közel két évtized természetesen nem múlt el nyomtalanul. Sándor Pál könyve nem kevésbé marxista, de jobb helyein kevésbé bornírtan osztályharcos regisztereken szólal meg, mint Szabóé. Ezzel együtt, ha Bartók – és ez biztosan nem történt meg – kéziratban olvashatta volna a művet, aligha támadt volna az a benyomása, hogy bármiben is egyetért a szerzővel.

Ez a mű azonban nyilvánvalóan nem fordulhatott meg a kezében, ellentétben Sándor korábbi, Bartók egykori mesteréről, Böhm Károlyról szóló munkájával, mely történetesen második kolozsvári professzorsága idején látott napvilágot.⁶ Ennek megjelenésekor Bartók tudományos-közéleti karrierje csúcán állt. Újjáalakulásától (1940) egy éven át a kolozsvári egyetem rektora volt, 1943-ban a kolozsvári filozófiai tanszék vezetője, két év múlva – már budapesti lakosként – a Magyar Tudományos Akadémia is rendes tagjai közé választotta. 1943-ban, bár sem Kolozsvárott, sem Budapesten nem álltak jól a dolgok, még éppenséggel lehetett volna értelme vitába szállni Sándor álláspontjával. Különösen, hogy a személyes, mester–tanítványi viszonyon túl, jóval korábban maga Bartók is számot vetett az írása megjelenésekor már majdnem két évtizede halott Böhm életművével.⁷ 1970 körül már ennek sem a körülményeket, sem pedig Bartók személyes életét tekintve nem lett volna semmi értelme. Arról nem is beszélve, hogy akkorra Böhm életművét is már vaskos rétegekben lepte be a felejtés.

Bár 1948 után Bartók terjedelmes filozófiai életműve elhallgatásra volt ítélve, személyét – legalábbis Magyarországon –⁸ nem sújtotta *damnatio memoriae*. A *Magyar Életrajzi Lexikon* első kiadásába ugyan csak édesapja, id. Bartók György (1845–1907) református püspök került be,⁹ de néhány évvel korábban egy művelődésügyi minisztériumi tájékoztató kiadvány több helyen, több művét is megemlíti az etikai művek listájában.¹⁰ Ez persze az övéhez hasonló nagyságú életmű esetében igencsak szerény recepciótörténet, de azt azért világosan mutatja, hogy a kultúrpolitika célja Bartók esetében – másokkal ellentétben – nem a teljes eltüntetés, jóllehet nyilvánvalóan és messzemenően nem is az életmű saját értékének megfelelő értékelése volt. A hatalom visszafogottságára utal az a körülmény is, hogy nevével olykor a sajtóban is találkozunk. Eleinte „saját jogon”, azaz valamely hozzá kötődő esemény kapcsán.¹¹ Később egy 1957-es híradásban viszont már

5 SÁNDOR Pál: *A filozófia története*, 1-3.köt., Budapest, Akadémiai, 1965.

6 SÁNDOR Pál: *Két magyar filozófus. Böhm Károly és Brandenstein Béla*, Budapest, Faust Kiadás, 1943.

7 BARTÓK György: *Böhm Károly*, Budapest, Franklin-Társulat, 1928.

8 *A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1981. első kötetéből törölték a róla szóló címszót.

9 *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, 1. kötet, Akadémiai, Budapest, 1967, 132.

10 Lásd PELLE József: Etikai művek bibliográfiája, in: *Tájékoztató. A Művelődésügyi- Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa*, Budapest, 1965, 186, 190., 205.

11 Így például 1948 áprilisában még a Rádió Szabadegyeteme keretében megtartott Descartes-előadását hirdeti az újság. Vö. Szabad Nép, VI. évf., 1948/82. (oldalszám nélkül). A rádióelőadás érdekessége, hogy csupán néhány héttel a teljes kommunista hatalomátvétel előtt sugározták.

nyilvánvalóan tőle függetlenül megformált politikai kontextusban. Az a hír, mely szerint a Román Népköztársaság budapesti nagykövete visszaszolgáltatta Bartóknak kolozsvári tanársága idején összegyűjtött 4000 kötetes könyvtárát,¹² szembe-tűnő módon nem Bartókról, inkább a román és a magyar állam egymás felé tett tétova politikai gesztusáról szól.

Mindemellett Bartók egy harmadik összefüggésben is megjelenik a kommunista korszak magyarországi sajtójában: a régi idők tanújaként. Ebben az esetben sem saját tudományos érdemei, még kevésbé életműve jogán, sokkal inkább a kommunista kultúrpolitikai kánonképzés egyik mellékszálán. Tasi László 1969-ben az *Ország-Világ* című folyóirat riportereként azért készített riportot vele,¹³ mert a szegedi éveiben József Attila is látogatta a szemináriumát. A beszélgetés több szempontból is a Kádár-korszak sajtójának jellegzetes terméke. Egyrészt azzal, amit elmond. Az újságíró szikár, egyenes tartású férfiként írja le Bartókot, aki – látása romlásától eltekintve – dacol az idő múlásával. Dolgozószobájában, karosszékében ülve fogadja az újságírót, körülötte garmadában állnak „egy tevékeny élet kellékei”: könyvek, folyóiratok. A rózsadombi kertben – az interjú májusban készült – épp virágba borulnak a fák. A nyugdíjas professzor „nemrég fejezte be” Kant *Az ítélőerő kritikája* című műve magyar fordításának lektorálását.¹⁴

A képet nem minden ok nélkül érezzük giccsesnek, de éppen ez a körülmény az, ami sokat elmond arról a korról, amelyben az interjú született. 1969-ben az újságíró az *Ország-Világ* olvasói számára egy idős, tevékeny és nem utolsósorban a kor átlag dolgozójához képest kiemelkedően jó körülmények között élő tudósként jeleníti meg Bartókot. Kétségtelenül a „régí világ” képviselője, hiszen az akkor már jó harminc éve halott József Attilát is tanította, az „új”, azaz kommunista rendszer pedig legkorábbi kezdeteit tekintve sem sokkal idősebb húszévesnél. Mindazonáltal a kép világosan azt sugallja, hogy a „régí” és az „új” rendszer képviselői végül mégis megbékéltek egymással: a professzor, amennyire fizikai állapota ezt engedi, hasznos és értékes szellemi munkát végez, és mivel a korszak – a *Nők Lapja* mellett – alighanem legolvasottabb magazinjában kérdezik az emlékeiről, ezt a rendszer is elismeri. Ebben a helyzetben nyilván senkinek, legkevésbé az interjúalanynak állt szándékában, hogy az újságíró tájékoztatanságából fakadó kisebb tévedéseket helyesbítse. Például azt, hogy a Kant fordításnak Bartók csak az *egyik* lektora volt, és hogy annak első kiadása már évekkal korábban megjelent.

Néhány nappal korábban Cziffra György zongorajátékában gyönyörködhetek a hallgatók, aki ekkortájt jobb megélhetés híján a budapesti éjszakában zenélt. Két év múlva pedig már a recski munkatáborban volt. Közvetlenül Bartók előadása után Szemerényi Oszvald egyetemi tanár beszélt a régi rómaiakról. Szemerényi egy évvel korábban kapta meg a budapesti egyetemre szóló egyetemi tanári kinevezését, és alighanem ez volt az utolsó nyilvános fellépése. Néhány hónappal később végleg Angliába távozott. *Sapientí sat.*

12 Lásd *Esti Hírlap* 3(1957/149) (oldalszám nélkül).

13 TASI László: Az egyetemnek nemcsak fura ura volt, *Ország-Világ* 13(1969/22), 12.

14 Vö. KANT, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*, (ford. Hermann István), Filozófiai Írók Tára Új folyam, 29. köt., Budapest, Akadémiai, 1966.

Az interjúnak másfelől megvan a saját magán túlmutató, a korszak ideológiájába minden erőlködés vagy belemagyarázás nélkül beilleszthető politikai üzenete is. Az újságíró József Attiláról kérdezi Bartókot. Az életmű kutatóinak körében ma már közhely, hogy József Attila – mondjuk így – ellentmondásosan járt az utókorával. Költészetének kommunista kisajátítása gyakorlatilag már alig több mint fél évvel az ország szovjet megszállása után, 1945 végén megkezdődött. Ez alighanem elkerülhetetlen volt, mivel – erre irodalmi forrásunk van –,¹⁵ a szovjet megszállást követő első nagy tömegrendezvényen, 1945 május elsején világosan kiderült, hogy József Attilában mások is az új Magyarország egyik potenciális vezércsillagát látják. A költő kommunisták általi „felemeltetését”¹⁶ nyilvánvalóan kevésbé esztétikai, mint inkább nagyon is gyakorlatias politikai okok motiválták, ami sokat megmagyaráz abból a sietségből, amivel véghez vitték.

Mikor Lukács György, vagy még sokkal inkább később a kommunista párt talán legmerevebb kultúrpolitikai ítéletvégrehajtójának szerepében megjelenő Horváth Márton, 1945 decemberében, azaz még a jóval a teljes kommunista hatalomátvétel előtt kijelölte „proletárköltő” képét kanonizáló értelmezés kereteit,¹⁷ már nagyjából nyolc éve rendelkezésre állt József Attila kezelőorvosának, Bak Róbert doktornak a költő betegségéről adott,¹⁸ szakmai szempontból azóta részleteiben felülvizsgált,¹⁹ vagy éppenséggel teljes egészében elutasított²⁰ patográfiája. A költő kommunista mozgalomhoz fűződő rövid, de annál ellentmondásosabb kapcsolatának és betegségének összekapcsolása lényegében kijelölte a kommunista vulgár-értelmezés fő csapásirányát: megszületett a „Horthy-fasizmus” által halálba kergetett kommunista költő legendája. A reprezentatív kommunista költő képének megalkotása esztétika funkcióján túl egy fontos társadalomtörténeti szerepet is betöltött: a Petőfi – Ady – József Attila vonal meghúzásával és ezzel egyidejű kanonizálásával visszatekintőleg is kijelölte a „haladó költészet” mérföldköveit. Mindez persze csak a végkimenet ismeretének birtokában tűnik ennyire egyértelműnek; a valóságban a folyamatok sokkal ellentmondásosabban, jóval kevésbé áttekinthetően és meghatározó részben értelemszerűen a színpalak mögött zajlottak.²¹ Valójában Lukács első nyilvános magyarországi megszólása, az 1945 szeptemberében a Zeneakadémián megtartott beszéd, de még a decemberi nem is annyira József Attiláról, mint inkább az irodalom társadalmi szerepéről szóló

15 HUBAY Miklós: József Attila, *Látóhatár* 14, 1964. április, 202–222, 202.

16 Vö. Hubay: József Attila, 203.

17 József Attila. Lukács György és Horváth Márton előadásai, Szikra, Budapest, 1946. A kötetben található két előadás 1945. december másodikán hangzott el az MKP székházában.

18 BAK Róbert: József Attila betegségei, *Szép Szó*, VI. kötet, 1. füzet, 1938. január, február, 21. szám, 105–115.

19 BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András: „Köztetek lettem én bolond...” *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*, JAK füzetek 3. Budapest, Magvető, 1982.

20 NÉMETH Attila: *József Attila pszichiátriai betegségei*, Budapest, Filum, 2000.

21 Lásd erről: STANDEISKY Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után 1945–1948, *Irodalomtörténet* 17/67(1985), 825 skk.

előadás is megengedőbb volt, mint azt a későbbi, a teljes hatalomátvétel után kibontakozó kultúrpolitika alapján gondolnánk, amelynek centrumából egyébként ő maga is viszonylag hamar kiszorult. Lukács mindkét beszédében kétségtelenül kommunista szupremáciában, de még megközelítőleg sem hegemoniájában gondolkodott, és ezt 1945-ben politikai üzenetként is felfoghatták a potenciális politikai szövetségesek.²²

Rövid két és fél év alatt azonban nagyot fordult a világ. Nemcsak József Attila költészetének, a két világháború közti magyar irodalom és a baloldali művészet értékelésében, hanem a mindezeknél sokkal húsbavágóbb és szélesebb társadalmi rétegeket érintő politikai viszonyok tekintetében is. Ezt a változást Bartók a saját bőrén is érezhette. Közel húsz év levelező tagság után, 1945-ben rendes tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia. Ez akkor egy már jó három és fél évtizedes igen termékeny tudományos pálya megkoronázásaként is felfogható volt, különösen úgy, hogy – eltérően számos nemzedéktársától – viszonylag későn, valamivel hatvanéves kora után érte a megtiszteltetés. Kétségtelen, hogy 1945-ben már nem sok értelme volt a filozófiai rendszerek vizsgálatáról értekezni, mint ahogyan ezt 1927-ben, levelező taggá választása alkalmából székfoglalójában tette,²³ hiszen azok a „rendszerek”, melyeket ő így nevezett, vagy már eltűntek, vagy éppen már szülőhelyükön, Németországban is eltűnőben voltak. A fentiek ismeretében azonban még 1945 decemberében sem lehetett sejteni, hogy az akadémiai tagság milyen rövidre szabott dicsőség lesz, azt pedig még ennél is kevésbé, hogy alkalmasint még akár hátránnyá is válhat.

Az első intő jelet a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítése nyomán 1948 nyarán megalakuló Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata adta. A dokumentum félreérthetetlenül fogalmaz, mikor az új párt egyik feladatát a magyar tudományos életet *irányító* csúcsszervezet létrehozásában jelöli meg.²⁴ A szóhasználat nem véletlen, és – a következő négy évtized ezt igazolja is majd – nem is egészen a fogalmazás pontatlanságára vezethető vissza. Jóval később, mikor az 1970-es években az Akadémia tagjává választják, Király István is feljegyezi majd a naplójában, hogy a Pártközpontban eligazítást tartottak a tudománypolitika aktuális célkitűzéseiről az újsütetű akadémikusoknak. Sokat elmond, hogy ez már az akadémiai választást *megelőző* napon megtörtént, vagyis a testületi autonómia érvényesülésére nem sok teret hagyott a politika, és ezt nem is igen próbálta leplezni. A megfogalmazásban rejlő üzenet megértéséhez egyetlen, a korábbi akadémiai világban szocializálódott tudósnak sem kellett különösebben vajtfülűnek lennie. Nemcsak a kommunistákkal a legkevésbé sem rokonszenvező, 1945 után rövid ideig az Akadémia vezetőjeként dolgozó és a kommunista hatalomátvétel előtt

22 Vö. Standeisky: A kommunisták, 834.

23 Lásd BARTÓK György: A „rendszer” filozófiai vizsgálata, in: Uő: *Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Filep Tamás Gusztáv, Percz László (szerk.), Budapest, Ister, 2001, 70–113.

24 Vö. *A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata. A Magyar Dolgozók Pártja szervezeti szabályzata*. Budapest. é. n. 39.

néhány hónappal politikai nyomásra nyugdíjazott jogfilozófus, Moór Gyula, de akár a legfiatalabb tanársegéd is sejthette, hogy az Akadémia akkor már jó egy százados történetének legnagyobb átalakulása előtt áll.

Akik így gondolták, nem tévedtek. Más kérdés, hogy azok közül a háború előtt akadémikussá választott tudósok közül, akik történetesen figyelmesen elolvasták az MDP programját, valójában hányan gondolták ezt. És egy újabb kérdés, hogy a pártprogram megalkotóinak valójában a meglévő akadémiai struktúra átalakítása, vagy valami egészen más járt az eszében.

Az Akadémia alapítása óta soha nem irányította, nem is szervezte, sokkal inkább orientálta a magyar tudományos életet.²⁵ A tudománnyal kapcsolatban irányítási jogkörök emlegetése ebből a szempontból kétségkívül rossz üzenetet hordozott, és a legjóindulatúbb értelmezés szerint is annak a kommunista voluntarizmusnak megnyilvánulása volt, mely kifejezetten elutasította a gazdaságtól független, azaz a termelés számára közvetlen hasznot nem nyújtó tudomány eszméjét. Másfelől, és ugyanennyire hangsúlyos módon a tudományos élet központosítását, és ezzel az autonóm – értsd a politikától független, vagy éppen azzal ellentétes álláspontot megfogalmazó – gondolkodás megregulázását, vagy éppenséggel egyenesen ellehetetlenítését szolgálta.

A két törekvés az MDP létrejöttével, 1948 nyarán szökkent szárba, megvalósításuk eszköze azonban nem szükségképpen a fennálló akadémiai struktúra „átlamosítása”, hanem annak elsorvasztása mellett, egy eleve állam által létrehozott szervezet felállítása és működtetése is – ha nem is legitim, de lehetséges – eszköze lehetett volna. A háborúban meggyengült, vagyonának jelentős részét elveszített Akadémia 1945 után e törekvésektől függetlenül is válságos időszakot élt át. Osztálystruktúrája fél évszázada lényegében érintetlen volt, ami a tagság egy részében egyfajta belső reformmozgalmat indított el. A belső válság legnyilvánvalóbb jele az MTA ellenében, Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán bábáskodásával megalakult „ellen-Akadémia”, a Természettudományi Akadémia megalakulása volt, ami belátható, egyszersmind nyomasztó távlatba helyezte a tudományos testület szétszakadásának lehetőségét. E tekintetben végül kompromisszum született: az MTA felvette tagjai sorába a Természettudományi Akadémia tagjait, és a harmadik és negyedik osztály létrehozásával az élő és élettelen természettudományok, a matematikai és műszaki tudományok pozíciói is megerősödtek szervezeten belül, s ezzel a Természettudományi Akadémia célkitűzéseinek jó része okafogyottá, illetőleg az átalakított szervezeten belül megharcolhatóvá vált. 1948-ban a kommunista központosítási kísérletek egy tagadhatatlanul meggyengült, de válságán belső reformokkal felülkerekedni próbáló Akadémiát értek.

A hatalom tudománypolitikai álláspontjában kétségkívül volt némi tanácsatlanság, ami arra utal, hogy a programnyilatkozat megfogalmazásakor még nem egyértelműen a háború előtti időkből örökölt akadémiai struktúra átalakításában,

25 PÓTÓ János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949, *Történelmi Szemle* 36(1994/1–2), 80.

vagy nem *kizárólag* abban gondolkodtak. A régi Akadémia szó szoros értelmében való szélnék eresztése valószínűleg politikai-stratégiai szempontból is kétséges kimenetelű vállalkozás lett volna 1948-ban. Másfél év és két ez idő alatt létrehozott szervezet, az MDP Tudományos Bizottsága, és a már államhatalmi szervként működő Magyar Tudományos Tanács kellett ahhoz, hogy az Akadémia végül „vegyes tagságúvá” alakuljon át.²⁶ Ez lényegében azt jelentette, hogy a tagrevízió eredményeként a régi tagság jelentős részét a minden lényeges jogosítványtól megfosztott ún. „tanácskozó tag” státuszba sorolták, a „széptudományi” alosztályt megszüntették, illetve egy sor, az új hatalom mellett elkötelezett jelöltet akadémiakussá választottak.

Ez nyilvánvalóan politikai tisztogatás volt, mindazonáltal a politikai szempont az esetek túlnyomó részében egyáltalán nem volt személyre szólóan nevesítve. Ez alól a leginkább szembetűnő kivételt a kommunista rendszerrel semmilyen formában nem kollaboráló, a moszkvai nagyköveti tisztség felkínált menekülő útját is elutasító Moór és két, büntetőperben elítélt egykori akadémikus jelentett, akik egyike a MAORT-perben először halálra, majd életfogytiglanra ítélt Papp Simon volt.²⁷ Az új rendszer által jelölt akadémikusok szám szerint egyébként kevesen voltak, viszont befolyásuk nyilvánvalóan nagyobb volt, mint a régi akadémiáról átvett tagoké együttvéve. A többé-kevésbé formális pozíciót jelentő tanácskozó tagok nemigen létező befolyásáról nem is beszélve. Beszédes tény, hogy a kommunista párt legszűkebb körű vezetőségének két tagja is, Gerő Ernő és Révai József is az Akadémia tagja lett. Egyébként, bár rövidebb ideig mindketten jártak egyetemre, egyikük sem rendelkezett diplomával. Akadémiai tagságukat egyébként halálukig, azaz mindkettőjük esetében a Kádár-korszakba nyúlóan megtarthatták. Esetüktől számos ponton különbözött az új, kommunista akadémikusok kemény magjának, Andics Erzsébetnek az esete. Gerőtől és Révaitól eltérő módon ő már egy Moszkvában megalapozott biztos ideológiai alapokra helyezett történész karrier új állomásaként érkezett 1945 elején Magyarországra. Személyes példája egyébként szemléletesen mutatja, hogy az Akadémia kommunista káderekkel való feltöltése folyamatosan valósult meg. Andics az 1947-es választásokon a Magyar Kommunista Párt listájáról került a parlamentbe. 1948-ban a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen tanított, és csak egy évvel később, a Kossuth-díj elnyerésével egy időben választották az MTA levelező tagjává. Igaz, egy évvel ezután már a rendes tag státuszát is elnyerte.²⁸

Bartóknak 1948 után éppoly kevés esélye maradt a tudományos érvényesülésre, mint amennyi a politikai pályára lett volna, ha történetesen arra szánta volna magát, hogy hatvanadik életévén túl ilyesmibe fogjon. 1948-ra tudományos élet-

26 Működésükről lásd: Uo., 80–83.

27 Életéről: PAPP Simon: *Életem*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt, utószót írta, jegyzeteket készítette és szerkesztette: Srágli Lajos Tóth János, Zalaegerszeg, OM, 2000. A perről lásd: 193. skk.

28 A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2003, I. kötet, MTA Társadalomkutató Központ-Tudománytár, Budapest, 2003, 40.

művének jelentős része már mögötte volt, s ennek az életműnek egyetlen olyan vonatkozása sem akadt, ami a kommunista kultúrpolitika mégoly fejcsováló elnézését kiérdemelhetette volna. Negyven évvel azután, hogy a kolozsvári református teológiai akadémia első filozófatanárává képesítették (1907), utolsó aktív éveire a Budapesti Református Teológiai Akadémián talált menedéket.

Külön megírandó történet lehet, hogy hogyan érezhette ott magát. Az mindenestre tény, hogy egy átalakuló református egyház oktatási intézményébe került. Ravasz László, akivel egyébként a püspök házassága révén rokon kapcsolatban volt, 1949-ben szintén elveszítette akadémiai tagságát. Ő történetesen a széptudományi szakosztály megszűnésével került ki az akadémiai világból, többek között Áprily Lajossal, Herczeg Ferencsel, Illyés Gyulával, Tamási Áronnal együtt. Ezt a szervezeti változást egyébként nemcsak a politikai hatalom, hanem az Akadémia természettudósainak egy része is, köztük az átalakulás egyik levezénylője, a matematikus Alexits György is szorgalmazta,²⁹ akit aztán az új testület megalakulását követően főtitkári tisztséggel jutalmaztak.³⁰ Ravasz számára az akadémiai tagság elvesztése több szempontból is súlyos veszteséget jelentett. Egyrészt, Bartókkal ellentétben nem csupán tagja, hanem egy ideig magas rangú tisztségviselője is volt az Akadémiának: 1937 és 1940 között a másodelnöki pozíciót is betöltötte. Másrészt akadémiai pályafutásának vége világosan megmutatta, hogy az új rendszer nemcsak egyházkormányzóként, de közéleti szereplőként sem tart igényt a jelenlétére. Eből a szempontból az akadémiai tagságtól való megfosztása voltaképpen azt a folyamatot zárta le a pályáján, amely 1948 tavaszán, a püspökségről politikai nyomásra való lemondásával vette kezdetét.³¹ Ravasz – legalábbis 1956-ig – visszavonult.

Másik irányból a Dunamelléki Református Egyházkerület vezetésének utódlásával világosan kialakultak az egyházon belül is azok az új erővonalak, melyeket életkora és tiszteletre méltó munkássága ellenére Bartóknak is tekintetbe kellett vennie. A folyamat csak felületesen szemlélve tekinthető zökkenőmentesnek; az „örösváltás”³² a valóságban több fázisban zajlott le. Magának Ravasznak is megvolt a szerepe utódja, Bereczky Albert kijelölésében. Ezzel, és a püspökjelöltségről való többszöri politikai nyomásra bekövetkezett visszaléptetésekkel,³³ illetve az egyházkerületi főgondnok letartóztatásával is csak jelképes többséggel sikerült az új

29 Pótó: Harmadik nekifutásra, 98.

30 Uo., 106.

31 LÁNYI GÁBOR: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.

32 Vö. LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont, 2020, 19.

33 Uo., 20.

püspököt megválasztani.³⁴ Ez a lépés viszont megágyazott annak a folyamatnak, mely során az oktatás, a szeretetszolgálat és a kultúra védvonalainak feladása nyomán a református egyház hosszú időre a társadalmi élet perifériájára sodródott.³⁵

További, levéltári források révén valószínűleg tisztázható probléma, hogy valójában *mit* is tanított Bartók végső visszavonulása előtt a budapesti teológián. A válasz nem teljesen magától értetődő. Arra ugyanis, amit ő filozófián értett, és amit két kolozsvári és szegedi korszakában tanított, 1948 után a református teológiai oktatásban se igen mutatkozott széles körű kereslet. Mi több, bizonyos szempontból akár még politikai támadási felületet is adhatott volna, az új egyházvezetésnek pedig nyilvánvalóan nem állt érdekében egy ilyen front megnyitása. Ez persze önmagában véve nem jelenti azt, hogy *valamilyen* filozófiatörténetet ne taníthatott volna, de az is kétségtelen, hogy az e részterületen korábban született munkái semmilyen szempontból sem voltak problémátlanok a szovjet mintára meghonosított hazai marxista-leninista filozófiatörténetírás mércéje szerint. Bár nem köztudomású, és az életmű későbbi darabjai kétségkívül árnyékba borítják ezt a körülményt, érdemes azt is tekintetbe venni, hogy Bartók az Újszövetség tudósaként kezdte Kolozsvárott az egyetemi pályafutását. Igen megalapozott görög tudással rendelkezett, így – ha nem is nagyon valószínű, alaposabb utánajárás nélkül ki sem zárható –, e tudományterület valamely részterületének tanításával töltötte visszavonulása előtti utolsó éveit. Tény, hogy az 1950-es évek elejéig kimutatható a jelenléte a budapesti teológia életében.

Azt viszont biztosan meg tudjuk mondani, hogy a József Attiláról szóló interjúra miért *nem* kerülhetett volna sor közvetlenül 1948 után még akkor sem, ha történetesen az újonnan berendezkedő hatalom valamelyik újságírójának eszébe jut, hogy erről az akkor még viszonylag jól belátható időbeli távolságban lévő kapcsolatról megkérdezze Bartókot. Mindaz, amit Bartók elmondhatott volna kultúrpolitikai szempontból, *akkor* teljes mértékben indifferens volt. Ráadásul az a későbbi interjúban az idős filozófus által jóindulatú elnézéssel kezelt tény, hogy a fiatal József Attila inkább érdeklődést, semmint tájékozottságot tanúsított a filozófia zezugos területén, az éppen kanonizációs folyamat első lépcsőfokain bukácsoló „proletárköltő” képéhez is nehezen illeszkedett volna. Bár 1948-ban Magyarországon még csak formálódóban volt az a szovjet esztétikai mérce, mely szerint a műalkotás értéke pártosságával mérhető, a folyamat meglepően gyorsan kibontakozott. 1949-ben a Lukács-vitában már Lukács műveiben is – egy lélegzetre – buharinista és polgári nézeteket fedeztek fel a kritikusok. Néhány évvel később, az 1952 őszen Déry Tibor regényéről tartott Felelet-vitában pedig éppen az a Révai hangszerezte az író elleni támadásokat, aki 1949-ben az újjászervezett Akadémia tagja lett.

Bartók 1948-ban más, kifejezetten történeti szempontból is kevés olyan adalékkal szolgálhatott volna József Attiláról, ami hatékonyan megtámogatja a kommu-

34 Uo., 20. sk.

35 Uo., 22.

nista hatalom költőről formálódó képét. Nem köztudomású, hiszen életművének esztétikai része nagyobbrészt kidolgozatlan maradt,³⁶ de nyitottan és értő szemmel olvasott szépirodalmat.³⁷ Nem tudjuk, hogy a költő rövid szegedi időszakát (1924–25) követően mennyire követte József Attila pályájának alakulását. De ha – amit valószínűleg kizárhatunk –, mégoly figyelmesen is, személyes kapcsolata csak Szegeden volt a költővel. Ez viszont túlságosan kevés lett volna ahhoz, hogy új történeti vagy anekdotikus adalékokkal gazdagítsa a „proletárköltő” képét. József Attila 1925 nyarán, második egyetemi félévének lezárását követően már Budapesten volt. Itt került kapcsolatba először a munkásmozgalommal. Ez viszont azt jelenti, hogy Bartóknak tárgyi értelemben sem lehetett volna mondanivalója az egyetemista József Attila baloldali kapcsolatairól. A korszellemmel együtt mozgó,³⁸ az 1920-as és 30-as években éppen változóban lévő³⁹ filozófiája a kommunista mozgalom felé tájékozódó József Attiláéval ellentétes pályán mozgott. Persze – és ennek a kommunista hagiográfiában már 1948-ban is megvoltak a maga hagyományai – kitalálhatott volna didaktikus, a kanonizálódó képbe több-kevesebb sikerrel illeszthető fiktív „adalékokat”. Erre 1948-ban – tekintve, hogy éppen kiiktatni igyekeztek a tudományos életből – keresve se igen akadt volna nyilvános lehetősége. Az 1969-es interjú idején pedig már nem is volt szükség erre.

Az 1950-es évek második felétől ugyanis a kanonikus József Attila-kép fokozatosan megváltozott. A *Dönts a tőkét ne siránkozz* pályaszakasz egész életműre való kiterjesztése egyre anakronisztikusabbá vált, mivel a költő számos nagy gondolati verse – szerelmi lírájáról nem is szólva – egyáltalán nem volt beilleszthető ebbe a sémába. Mindazonáltal a folyamat nem volt egyenes vonalú, és éppenséggel zökkenőmentesnek sem lehet mondani. Bőven akadtak neuralgikus pontok benne, így például József Attila kommunista párthoz fűződő viszonyának, de még sokkal inkább a pártból való kizárásának – még 1957-ben is hivatalosan letagadott – ténye. Különös, de a kommunista ideológia történetében egyáltalán nem példátlan, hogy a „proletárköltő” monolit szobrán éppen annak a Révainak az írásai ütötték az első sebeket, akinek nagyjából tíz évvel korábban megkerülhetetlen szerepe volt a költő-bálvány megalkotásában. Révai 1957 és halála (1959) között megjelent írásai elismerték, bár ugyanazzal a lendülettel ideológiai szempontból tévútnak is minősítették József Attila freudista kötődéseit. „Népiességével” és – tekintve, hogy maga is avantgárd költőként kezdet a pályáját – fiatalkori költészetével egy hajszálnyival talán megengedőbb volt. 1956 után persze Révai végérvényesen kikerült a politikai döntéshozók köréből, így álláspontja nyilvánvalóan nem tekinthető kultúrpolitikai iránymutatásnak. A hagyományos kommunista József Attila-kép erózióját nem is az ő írásai fogalmazták meg legkarakterisztikusabb

36 Vö. PERECZ László: következetlenség. Bartók György 1882-1970. In: Bartók: *Szellem és rendszer*, 12.

37 Lásd például kitűnő Proust-esszéjét. BARTÓK György: Proust olvasása közben, in: Uő: *Válogatott írások*, 184–194.

38 Lásd: Percz: Következetes következetlenség, 13.

39 Vö. Ua.

módon. A folyamat két irányban bontakozott ki. Egyfelől az irodalomtudomány – legkorábban Szabolcsi Miklós, később Hankiss Elemér és Németh G. Béla írásai –, másfelől az élő magyar költészet (Juhász Ferenc, Pilinszky János, Nagy László) József Attila-élménye járult hozzá a kép árnyalásához. A „proletárköltő” kultusza fokozatosan adta át a helyét egy dimenzionáltabb, a korai és kései József Attilát, sőt a prózaírókat is sokkal inkább valóságos értékén kezelő megközelítésnek.

Ez alapján érthető, hogy Bartók 1969-es interjújának már nem a „munkásosztály költője”, hanem egy az egyetem világába éppen belépő (majd azt sebesen el is hagyó), útját kereső, más egyebek mellett a filozófia iránt is érdeklődő fiatalember a szereplője. A legenda bizonyos elemei – például a Horger Antal-affér – természetesen a Kádár-korban is tovább éltek. Bizonyosan nem véletlen, hogy a Bartók-interjújának már a címe is ezt az esetet használja fel az olvasó érdeklődésének felébresztésére.

Ugyanakkor nagyon tanulságos az is, amit az interjú elhallgat. Mindenekelőtt az, hogy az újságíró nem *saját* életművéről kérdezi Bartókot. Ez valószínűleg 1969-ben senkinek sem jutott már eszébe. Azt a néhány év múlva bekövetkező fordulatot, mikor a televízió interjúsorozatot készít a 20. század akkor még élő magyar jeleseiről, Bartók már nem élte meg. És ha megélte volna se igen került volna bele, hiszen a „század nagy tanúinak” életét megörökítő sorozatban szinte kivétel nélkül baloldali, vagy legalábbis fiatal korukban a polgári progresszióhoz köthető tudósok, művészek szerepeltek.⁴⁰ De nemcsak az életmű, a személyes élettörténet is homályban marad. 1969-ben, ha nem akart külpolitikai szempontból érzékeny témákat érinteni az újságíró, nyilván még a nyilatkozó háttértörténetének részeként se igen emlegethette Bartók 1940 utáni kolozsvári pályáját, a Trianont megelőző szakasról nem is beszélve.

Az interjúból kirajzolódó Bartók-kép kétdimenziós, közhelyes, Bartók alakja múltjából, saját életművéből mintegy kimetszve jelenik meg benne. A filozófus *életműve* 1969-ben már érdektelen volt az ország egyik legnépszerűbb lapjának újságírója számára. Ezzel együtt – és a két jelenség egymásra vonatkoztatva árukkodó a Kádár-korszak sajtópolitikáját illetően – személye és emlékei mégis jó alapot szolgáltattak egy, az olvasók érdeklődésére József Attila okán számot tartó, „kis színes” típusú interjú megjelentetésére.

Bartók 1969-ben már véglegesnek tűnő elfeledettségén az interjú biztosan nem változtatott. Mikor egy évvel később meghalt, a magyarországi lapok tudomást sem vettek a haláláról. Gyászjelentést csak a család adott ki,⁴¹ ami arra utal, hogy 1970-ben egyetlen szervezet sem tekintette Bartókot saját halottjának. Aki korábban nem ismerte őt, nem olvasta a műveit, halálakor csak egyetlen forrásból értesülhetett arról, hogy élt, és a 20. század talán legterjedelmesebb magyar nyelvű filozófiai életművét hagyta hátra. Ezt a megemlékezést egy akkor még a pályája

40 Lásd BORUS Rózsa – GYÖRKI Mária (szerk.): *A század nagy tanúí,* RTV-Minerva, Budapest, 1978.

41 Lásd BNH Gyászjelentések, <http://hdl.handle.net.20.500.12346/324033> (letöltés: 2023. nov. 25.)

elején álló fiatal filozófus írta.⁴² Kolozsvárott, a romániai szocializmus történetének valószínűleg legsötétebb korszakában. Éppen ezért elemzése újabb tanulmányt érdemelne. És bármiképpen is értékeljük Tamás Gáspár Miklós rövidke, a magyar filozófiai hagyománnyal és Bartók életművével talán nem is mindig igazságos emlékezését, azt nem tagadhatjuk, hogy az emlékezésben a filozófus kedves városáé, Kolozsvaré volt az elsőbbség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2003, I. kötet, MTA Társadalomkutató Központ- Tudománytár, Budapest, 2003.
- BAK Róbert: József Attila betegségei, *Szép Szó*, VI. kötet, 1. füzet, 1938. január, február, 21. szám, 105–115.
- BARTÓK György: *Böhm Károly*, Budapest, Franklin-Társulat, 1928.
- BARTÓK György: A „rendszer” filozófiai vizsgálata, in: *Uő: Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Filep Tamás Gusztáv, Percz László (szerk.), Budapest, Ister, 2001, 70–113.
- BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András: „*Közvetek lettem én bolond...*” *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*, JAK füzetek 3. Budapest, Magvető, 1982.
- BORUS Rózsa – GYÖRKI Mária (szerk.): *A század nagy tanúi*, RTV-Minerva, Budapest, 1978.
- HELL Judit – LENDVAI L. Ferenc – PERECZ László: *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*, Budapest, Áron, 2000.
- HUBAY Miklós: József Attila, *Látóhatár* 14, 1964. április, 202–222.
- KANT, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*, (ford. Hermann István), Filozófiai Írók Tára Új folyam, 29.köt., Budapest, Akadémiai, 1966.
- LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont, 2020.
- LÁNYI GÁBOR: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóközpont – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.
- Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, 1. kötet, Akadémiai, Budapest, 1967.
- MARISKA Zoltán: *Bartók György bölcséleti rendszerének kritikai elemzése*, Hága, Mikes International, 2009.
- NÉMETH Attila: *József Attila pszichiátriai betegségei*, Budapest, Filum, 2000.

42 TAMÁS Gáspár Miklós: Egy szerény filozófus emlékére, *Korunk* 30(1971/5), 761.

- PAPP Simon: *Életem*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt, utószót írta, jegyzeteket készí-
tette és szerkesztette: Srágli Lajos Tóth János, Zalaegerszeg, OM, 2000.
- PELLE József: Etikai művek bibliográfiája, in: *Tájékoztató. A Művelődésügyi-Oktatás-
ügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa*, Budapest,
1965.
- PERECZ László: Következetes következetlenség, in: FILEP Tamás Gusztáv – PERECZ
László (szerk.): *Bartók György: Szellem és rendszer*, Budapest, Ister, 2001, 5–19.
- PERECZ László: Következetes következetlenség. Bartók György 1882-1970. In:
Bartók György: *Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Filep Tamás Gusztáv, Pe-
recz László (szerk.), Budapest, Ister, 2001.
- PÓTÓ János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszerve-
zése”, 1948–1949, *Történelmi Szemle* 36(1994/1–2)
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1981.
- SÁNDOR Pál: *Két magyar filozófus. Böhm Károly és Brandenstein Béla*, Budapest, Faust
Kiadás, 1943.
- SÁNDOR Pál: *A filozófia története*, 1–3.köt., Budapest, Akadémiai, 1965.
- SÁNDOR Pál: *A magyar filozófia története*, 1–2. köt., Budapest, Magvető, 1973.
- STANDEISKY Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után 1945–
1948, *Irodalomtörténet* 17/67(1985), 825 skk.
- SZABÓ Imre: *A burzsoá állam-és jogbölcselet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai,
1955.
- TAMÁS Gáspár Miklós: Egy szerény filozófus emlékére, *Korunk* 30(1971/5), 761.
- TASI László: Az egyetemnek nemcsak fura ura volt, *Ország-Világ* 13(1969/22), 12.